

TARTU ÜLIKOOL

HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND

KULTUURITEADUSTE INSTITUUT

KIRJANDUSE JA TEATRITADUSE OSAKOND

Anita Lupina

SURMA JA LEINA KUJUTAMINE VANEMUISE LAVASTUSES “LÕPP” JA

MUSTA KASTI LAVASTUSES “SURM”

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Riina Oruaas, MA

TARTU 2025

Olen bakalaaurusetöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõtteliste seisukohtadele ning muudest allikaist pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Anita Lupina

(allkiri)

29.05.2025

Bakalaurusetöö “Surma ja leina kujutamine Vanemuise lavastuses “Lõpp” ja Musta Kasti lavastuses “Surm”” annotatsioon

Käesoleva töö keskmes on Birgit Landbergi lavastus “Surm” ning Piret Jaaksi ja Marta Aliide Jakovski lavastus “Lõpp”. Töö eesmärk on jõuda selgusele, kuidas Vanemuise lavastus „Lõpp” ja Musta Kasti lavastus „Surm” käsitlevad surma, leina ja lõplikkuse teemat. Töö eesmärgi täitmiseks olen püstitanud uurimisküsimused. Bakalaurusetöö on jaotatud kahte osasse, teooria ja analüüs. Esimene osa koosneb kahest alapeatükist: esimeses alapeatükis uuritakse surma teemat, teises alapeatükis uuritakse leina ja leinafaase. Ka analüüsiosa jaguneb kolme peatükki, milles esimeses analüüsitakse surma ja leina kujutamist Vanemuise lavastuses “Lõpp”, seejärel samamoodi analüüsitakse Musta Kasti lavastuses “Surm” leina ja surma temaatikat ning lõpuks viimases peatükis tehakse võrdlevat analüüsi lavastuse vahel surma ja leina temal.

Märksõnad: surm, lein, dokumentaallavastus, postdramaatiline teater

SISUKORD

SISSEJUHATUS	5
1. SURM, LEIN JA SURMAKULTUUR	7
1.1 SURM	7
1.2 LEIN.....	14
2. METOODIKA	17
3. VANEMUISE LAVASTUSE “LÕPP” ANALÜÜS	18
3.1 SURMA KÄSITLEMINE LAVASTUSES	20
3.2 LEINA KÄSITLEMINE LAVASTUSES	23
4. MUSTA KASTI LAVASTUSE “SURM” ANALÜÜS	27
4.1 SURMA KÄSITLEMINE LAVASTUSES	29
4.2 LEINA KÄSITLEMINE LAVASTUSES	31
5. LAVASTUSTE VÕRDLUS: ERINEVUSED JA SARNASUSED	33
KOKKUVÕTE	35
KASUTATUD ALLIKAD	36
Representation of Death and Grief in Vanemuine’s Production “The End” and Must Kast’s Production “Death”	38

SISSEJUHATUS

Surm on teema, millest ei räägita ehk tabuteema. Ka leinast inimesed ei ole harjunud rääkima ja pigem väldivad seda teemat. Viimasel ajal on hakatud surmast rohkem rääkima, kuid mitte piisavalt. Vanemuise lavastus „Lõpp“ ja Musta Kasti lavastus „Surm“ käsitlevad sama ehk surma ja leina teemat, kuid teevad seda erinevate esteetiliste ja filosoofiliste lähenemiste kaudu. Mõlemad lavastused pakuvad vaatepunkte surma kujutamisele ja vastuvõtmisele, näidates, kuidas erinevad teatraalsed väljendusvahendid – klassikaline dramaturgia ja eksperimentaalsed vormid – loovad publikule unikaalseid võimalusi surma mõistmiseks ja sellega suhestumiseks.

Töö eesmärk on jõuda selgusele, kuidas Vanemuise lavastus „Lõpp“ ja Musta Kasti lavastus „Surm“ käsitlevad surma, leina ja lõplikkuse teemat. Töö eesmärgi täitmiseks olen püstitanud järgmised uurimisküsimused:

- 1) Milliseid dramaturgilisi ja lavastuslikke võtteid kasutatakse lavastustes “Lõpp” ja “Surm” ?
- 2) Kuidas avatakse surma ja leina temaatikat lavastustes?
- 3) Millised on sarnasused ja erinevused nende lavastuste vahel?

Soovin luua ülevaate, kuidas need kaks lavastust suhestuvad surma kujutamise teatris ning analüüsida neid.

Valiku teema osas sai just selline otsus tehtud sellepärast, et autor polnud varem kunagi surma teemal sügavamalt mõelnud, kuid lähedase inimese surmaga seoses hakkas selle üle järele mõtlema. Samuti nägi autor ühe ülikooli aine raames lavastust "Lõpp" ja mõistis, et talle on huvitav uurida surma ja leina teemat põhjalikumalt. Autor on alati teadnud, et erinevates näidendites, filmides, raamatutes ja seriaalides räägitakse ja kujutatakse surma, kuid ta pole kunagi mõelnud, kuidas seda täpselt tehakse. Selle töö kaudu võib inimene mõista, kuidas surmast võib rääkida, tuginedes kahele erineva žanriga lavastusele.

Varem surma ja leina temaatikat Eesti teatrimaastikul pole piisavalt uuritud, kuid vaatamata sellele leidub siiski nii mõnigi lavastus, mis räägiks surmast või oleks kaudselt sellega seotud. Autori isiklikul arvamusel teater on hea koht, kus võib inimesi harida surma teemal ja näidata, kuidas peaks käituma siis, kui sinu lähedane on suremas, et saaks nii talle kui ka endale toeks olla. Lavastused surma teemal peaksid sobima nii lastele kui ka täiskasvanutele, et inimesed õpiksid seda teemat paremini tundma lapsest saadik. Samuti, sellise teema

kajastamine on kasulik nii lavastajatele kui ka näitlejate, kus nad saavad oma loovust veelgi rohkem tööle panna, et teha surma teemat huvitavamaks ja kergemini vastuvõetavamaks.

Töö on jaotatud kahte osasse, teooria ja analüüs. Esimene osa koosneb kahest alapeatükist: kõigepealt esimeses alapeatükis tutvustatakse surma mõistet ja Elisabeth Kübler-Rossi mudelit ning antakse ülevaate surmakultuurist Karl Käsnapuu raamatu “Surmalähedased kogemused” (2023) põhjal, seejärel liigutakse leina ja selle staadiumite juurde, mida aitab kirjeldada Verena Kast. Analüüsiosa jaguneb samuti kolme peatükki, milles esimeses analüüsitakse surma ja leina kujutamist Vanemuise lavastuses “Lõpp”, seejärel samamoodi analüüsitakse Musta Kasti lavastuses “Surm” leina ja surma temaatikat ning lõpuks viimases peatükis tehakse võrdlevat analüüsi lavastuse vahel surma ja leina temal.

1. SURM, LEIN JA SURMAKULTUUR

Esimene peatükk jaguneb kolmeks alapeatükiks, kus käsitletakse surma, leina ja surmakultuuri mõisteid. Esimene alapeatükk põhineb Elisabeth Kübler-Rossi raamatul "Surmast ja suremisest" (1969, e.k 2022), kes oli Ameerikas tegutsev psühhiaater. Tänu raamatus kirjeldatud teooriale on võimalik mõista, miks valitud lavastustes tegelased käituvad ühel või teisel viisil ning kuidas surma aktsepteerimist saab psühholoogia abil selgitada. Lisaks esimene alapeatükk põhineb 2023. aastal ilmunud raamatul "Surmalähedased kogemused", mille autoriks on Eesti tanatoloog ehk surmaaurija Karl Käsnapuu. Selle raamatu valiku olulisus seisneb selles, et see põhineb tõsielusündmustel ning kirjeldab 30 erinevat surmaga seotud lugu, mida on kogenud Eesti elanikud. Samuti Käsnapuu raamatus on välja toodud ka olulised aspektid surmalähedase kogemuse kohta, mis on kasulikud lavastuste analüüsi jaoks.

Teine alapeatükk leinast põhineb Verena Kasti raamatul "Lein: süvapsühholoogiline uurimus" (1982, e.k 1998). Kast on psühhoterapeut, kes oma raamatus kirjeldab, millised on leina etapid ning mis on kõige keerulisemad kohad selle juures. Lisaks sellele, ta kirjeldab miks ja kuidas nendega toime tulla. Selles raamatus on päris inimeste lood, mida Kast analüüsib psühholoogilisest vaatepunktist. Need lood võivad aidata ka lavastuste "Surm" ja "Lõpp" analüüsimisel.

1.1 SURM

Surmast rääkimine on alati olnud keeruline ja mitte kõigile meeldiv teema, eriti siis, kui inimene on hiljuti kaotanud kellegi lähedase. Loomulikult ei tohiks sellest kohe rääkida inimesega, kes pole selleks valmis ega ole kunagi selle üle mõelnud.

Surmast rääkimiseks on mitmeid erinevaid lähenemisviise – näiteks meditsiiniline, psühholoogiline või isiklikul kogemusel põhinev vestlus. Käesolevas alapeatükis käsitlem surma ja sellega seonduvaid teemasid, tuginedes Elisabeth Kübler-Rossi raamatule "Surmast ja suremisest", mis keskendub tema kogemustele patsientidega ning sellele, kuidas nad toime tulevad teadmise, et nende elu võib varsti lõppeda.

Elisabeth Kübler-Ross on Šveitsi psühhiaater, kelle järgi on nimetatud Kübler-Rossi mudel, mis sisaldab viit surma aktsepteerimise etappi. Ta pidas loenguid ka Harvardi Ülikoolis ning

viis läbi enda loodud seminare teemal surmast ja suremisest, kus käis väga palju inimesi. (TEKRF)

Nagu ma juba eespool mainisin, siis tänu Kübler-Rossile tekkis viieastmeline surma lähenemise mõistmise ja aktsepteerimise mudel, kuhu kuuluvad järgmised etapid: eitus ja isolatsioon, viha, kauplemine, depressioon, leppimine. Samamoodi nagu ka teised autorid, kelle teoseid on selles töös kasutatud, leiab Kübler-Ross, et surm on alati olnud ebameeldiv vestlusteema ning tõenäoliselt jääbki selliseks. (Kübler-Ross 2022: 14) Juba raamatu alguses mainitakse, et sureval inimesel on kergem oma seisundiga leppida koduses keskkonnas kui haiglas või palatis. (Kübler-Ross 2022: 18) See aitab seetõttu, et nad ei pea harjuma uute tingimustega ega viibima nende jaoks võõras keskkonnas. Samuti on ka lähedaste jaoks lihtsam leida aega sureva inimese jaoks, kui ta viibib kodus – ei ole vaja kuhugi sõita ega töölt ära küsida, et haiglasse minna. Haige inimese jaoks ei ole alati meeldiv olla haiglas, sest arstid ja medõed ei arvesta alati patsiendi enda arvamusega – nad lähtuvad sellest, mis on tema jaoks meditsiiniliselt parim, kuid patsient ei pruugi sellega alati nõustuda või sellest aru saada. (Kübler-Ross 2022: 21)

Just siin algabki mudeli esimene etapp – eitus ja isolatsioon. Inimene, kes saab teada oma diagnoosist, satub šokiseisundisse ega suuda mõista, miks see just temaga juhtus. Ta püüab leida seletusi, otsib põhjust ja loogikat, kuid ei leia vastuseid. Patsient kuulab arsti ja püüab saadud infot mõista ning omaks võtta, kuid see on keeruline. Nii sisemiselt kui ka vestlustes teistega eitab ta oma diagnoosi, tõmbub endasse ja hakkab rohkem mõtlema nii haiguse kui ka oma elu üle üldiselt. (Kübler-Ross 2022: 52) On tõesti raske mõista ja aktsepteerida toimuvat, kui sa pole selleks valmis – aju keeldub infot vastu võtmast ja tundub, et tegemist on eksitusega. Väga tähtis on, kuidas seda infot patsiendile edastatakse, kuna teema on äärmiselt delikaatne.

Kübler-Ross on öelnud: „Esialgne eitus kehtis nii nende patsientide puhul, kellele räägiti haigusest kohe alguses otsekoheselt, kui ka nende puhul, kellele seda avalikult ei öeldud ja kes jõudsid järelduseni veidi hiljem omal käel.“ (Kübler-Ross 2022: 51) Sellest tsitaadist saab järeldada, et olenemata sellest, kuidas inimene haigusest teada saab, ei ole keegi valmis sellist infot vastu võtma – mitte keegi ei ole valmis surema. Üks patsientidest märkis, et mida tervem on inimene, seda kergemini ta oma seisundit aktsepteerib, ning surm ei hirmuta teda nii tugevalt. Aga inimene, kes juba seisab surma lävel, kogeb seda palju raskemalt ja tal on

keerulisem sellega leppida. (Kübler-Ross 2022: 53) Tuleb meeles pidada, et eituse ja isolatsiooni etapp on vaid ajutine ja ühel hetkel inimene siiski lepib oma saatusega ning see aitab inimesel liikuda järgmiste etappide juurde.

Teiseks etapiks on viha. Niisiis asendub eituse vihaga — inimene muutub väga ärritunuks, miski ei rahulda teda ning ta ei saa isegi iseendast aru, mida ta elult tahab, sest kõik tundub olevat valesti. Kahjuks on see etapp keeruline mitte ainult surevale patsiendile, vaid ka meditsiinitöötajatele ja loomulikult ka pereliikmetele, kui need on olemas. Kübler-Ross selgitab seda järgmiselt: “Selle põhjuseks on asjaolu, et viha paiskub välja igas suunas ja seda projitseeritakse keskkonnale, kohati peaaegu huupi. Arstid ei kõlba lihtsalt kuhugi, nad ei tea, milliseid analüüse teha ja millist dieeti määrata. Nad hoiavad patsiente liiga kaua haiglas või ei austa nende soove seoses nende eridigustega”. (Kübler-Ross 2022: 64) Haige inimese jaoks on üldiselt raske viibida uues keskkonnas, kus kõik on teistsugune kui see, millega ta harjunud on – just sellest võivadki tekkida vihased emotsioonid, ärritus teiste inimeste ja erinevate olukordade suhtes.

Kuna inimene on veel mitte leppimise etapis, siis on loomulik, et ta otsib pidevalt põhjust, mille üle nuriseda, oma arvamust välja öelda või rahulolematust väljendada. Kuid oluline on mõista, et sellel hetkel ei arstid ega lähedased ei mõtle viha põhjustele ning tegelikkuses ei ole inimene üldse süüdi, kelle peale viha välja näidatakse. (Kübler-Ross 2022: 66) Võib-olla peaksid nii meditsiinitöötajad kui ka lähedased mõtlema selle peale, miks surev inimene on vihane ja kuidas teda selles olukorras aidata. Loomulikult on meditsiinitöötajatel palju tööd ja palju teisi patsiente, ning patsiendi vaimne seisund ei pruugi olla otseselt nende vastutus, kuid isegi väike tähelepanu ja vestlus patsiendiga võib aidata tal olukorraga veidi paremini toime tulla. Ning loomulikult peaksid lähedased, eriti perekond, surevat inimest kuulama ja veetma temaga vähemalt natuke aega, et anda talle mõista – ta ei ole selles maailmas oma murega üksi ja koos on võimalik kõigest läbi minna.

Kolmandaks etapiks on kauplemine. Näiteks on välja toodud, et kauplemise staadium ei kesta tavaliselt kaua, kuid see on siiski oluline etapp surma aktsepteerimise protsessis. Just selles faasis üritatakse leida mingitki lootust ning valetatakse endale, et kõik saab korda ja taastub endine olukord. Patsiendid mõtisklevad selle üle, mida nad on oma elus valesti teinud, et selline olukord on nendega juhtunud. Tekib mõttemuster: "Aga mis siis, kui...", kuid kahjuks see ei muuda midagi. Kübler-Ross märgib oma raamatus: “Kauplemine on

tegelikult katse ajapikendust saada.” (Kübler-Ross 2022: 99) See staadium ei too mingit muutust elule, kuid siiski tekitab inimeses lootust, et kõik saab korda.

Neljas etapp on depressioon. Kui inimene on juba läbinud kolm etappi – eituse, viha ja kauplemise, siis algab uus etapp, mis on Kübler-Rossi mudelis eelviimane – depressioon. Elisabeth Kübler-Ross märkis, et depressioon jaguneb kaheks: reaktiivne ja teine on ettevalmistav depressioon. (Kübler-Ross 2022: 102) Kahjuks ei tea paljud inimesed, kuidas täpselt depressiooniga toime tulla, ning see sõltub eelkõige sellest, millise tüüpi depressiooniga surija silmitsi seisab. Esimese tüüpi depressiooni puhul tuleb välja selgitada põhjus ning sellega töötada, näiteks teha komplimente või öelda toetavaid sõnu. (Kübler-Ross 2022: 102–103) On äärmiselt oluline näidata inimesele, et sa oled tema kõrval, valmis teda kuulama, toetama ja temaga koos võitlema, et ta ei tunneks end üksi.

Teist tüüpi depressioon võib teatud hetkedel sarnaneda esimesele, kuid tegelikult on see teistsugune. “Teise tüüpi depressioon ei teki mineviku kaotuse tagajärjel, vaid arvestab eesseisvate kaotustega.” (Kübler-Ross 2022: 103) Selle depressiooni tüübiga inimene valmistab end emotsionaalselt ette surmaga leppimiseks ning see on tema jaoks oluline osa protsessist – vastasel juhul ei pruugi ta olla valmis. Talle ei ole vaja lohutavaid sõnu ega liigset hoolitsust, vaid ta vajab aega ja ruumi, et mõelda, analüüsida ning jõuda lõpliku järelduseni. Ta vajab vaikust, rahu ja omaenda mõtete voogu. Kui tal lastakse oma kurbust välja näidata, jõuab ta lõpliku leppemiseni palju kergemini ja on tänulik neile, kes suudavad selles depressioonistaadiumis tema kõrval istuda, ütlemata talle pidevalt, et ärgu kurvastagu. (Kübler-Ross 2022: 103–104) Teise tüüpi depressiooni puhul on väga oluline, et lähedased ei esitaks liigseid küsimusi ega oleks liialt positiivsed, kuna see võib takistada surmaga leppimist. (Kübler-Ross 2022: 104) Sellised inimesed vajavad ennekõike iseseisvat ettevalmistust ja aega, mitte liigset optimismi või usku paremasse tulevikku. Neile ei ole vaja meeolelu tõstmist, vaid piisab lihtsalt sellest, kui keegi on nendega koos – isegi vaikuses.

Mida rohkem meditsiinitöötajad ja lähedased mõistavad sureva inimese halva enesetunde põhjuseid, seda paremini oskavad nad haigesse suhtuda. Just nii saavad nad olla toeks surevale inimesele, mitte aga ärritavaks teguriks. Samuti peaksid nad mõistma, et depressiooni etapp on surevale inimesele oluline, kuna see aitab tal edasi liikuda ja toimuvaga leppida. (Kübler-Ross 2022: 104–105)

Viimaseks ja kõige oluliseks etapiks on leppimine. Kõige olulisem selles staadiumis on see, et inimene võtab kõik sellisena nagu see on – ta ei vihasta enam kellegi peale, ei eita ega nurise, vaid lihtsalt aktsepteerib rahu ja naudib oma viimaseid hetki. Kuid seda ei tohiks segi ajada õnnetundega. Selles etapis ei tunne inimene ei rõõmu, kurbust ega pettumust – sees on vaid täielik tühjus. (Kübler-Ross 2022: 130) Selle seisundi saavutamisele aitavad kaasa kõik eelnevad staadiumid, kus inimene kogeb tugevaid emotsioone ning mille abil on ta lõpuks valmis kõigest lahti laskma. Kübler-Rossi arvates vajab selles faasis rohkem tuge hoopis pere, mitte surev inimene ise. (Kübler-Ross 2022: 130) Pere ei ole valmis nägema oma lähedast, kelle sees on täielik tühjus ja kellel puuduvad igasugused emotsioonid – see võib olla neile traumeeriv kogemus, kuid see tuleb siiski läbi elada. Mõned patsiendid ei ole valmis surema, kui nende lähedased on raskes seisundis ja ei suuda surma aktsepteerida – see muudab ka suremise protsessi keerulisemaks ja pikemaks. On ka patsiente, kes võitlevad lõpuni, usuvad paremasse ja loodavad ellu jääda ning ei jõua seetõttu viimasesse staadiumisse, mis teeb kogu protsessi raskemaks. (Kübler-Ross 2022: 131)

“Nagu eespool mainitud, oleme näinud, et kõige paremini läheb neil patsientidel, kel on lastud vabalt väljendada oma raevu, nutta ettevalmistavas leinas ning väljendada oma hirme ja fantaasiaid kellelegi, kes suudab vaikselt istuda ja kuulata.” (Kübler-Ross 2022: 137) See tähendab, et kui patsiendi tundeid täielikult mõistetakse ja aktsepteeritakse, suudab ta elu palju kergemini vastu võtta sellisena, nagu see on. Pole mõtet vihastada, viriseda ega ärritada, kui sind mõistetakse ja sinu tundeid austatakse. Kõige olulisem on mõista, milline inimene on teie ees, kuidas temaga tema diagnoosist rääkida, ja loomulikult – mitte karta surma, sest see on elu loomulik osa. Kui sellest saavad aru kõik osapooled – patsient, meditsiinitöötajad ja perekond – muutub kogu protsess kõigile kergemaks ja vähem valusaks. Elisabeth Kübler-Ross märgib: „Oleme näinud, et enamik patsiente sureb leppimise staadiumis, kus puuduvad hirm ja meeleheide.“ (Kübler-Ross 2022: 137) Kogu sellest Kübler-Rossi mudelist võib järeldada, mida kiiremini inimene lepib oma saatusega ja elab üle kõik emotsioonid ja staadiumid, neid mitte maha surudes, seda lihtsam tal on siit maailmast lahkuda.

Ka Karl Käsnapuu on tegelenud surma teemaga ning on öelnud: „Seda teemat on alati välditud. Surmast ei räägitud.“ (Käsnapuu 2023: 9). Samas on tänapäeva põlvkonnad hakanud surmast kergemini rääkima – nad arutavad seda avatult ega karda teemat, sest nad

mõistavad, et surm on paratamatu ning alati olnud elu lahutamatu osa. Karl Käsnapuu on Eesti tanatoloog (surmauurija), kes tegeleb surma uurimise, teadustöö ja inimestega sel teemal suhtlemisega.

Käsnapuu tegeleb peamiselt surmalähedaste kogemustega. Alustuseks tuleks mõista, mida tähendab termin surmalähedane kogemus. Pärast Käsnapuu raamatu lugemist defineeriksin selle mõiste järgmiselt: see on tunne või kogemus, mille inimene läbi elab hingetasandil, samal ajal kui keha on liikumatu. See on midagi, mis jääb reaalsuse piiridest väljapoole ning mida on keeruline sõnadesse panna.

Käsnapuu toob välja, et surmalähedasi kogemusi on kaheksa erinevat tüüpi:

- sõnuseletamatus,
- teisenenud ajataju,
- kehaväline kogemus,
- tunnelikogemus,
- kohtumine valgusega,
- elu ülevaade,
- piirini jõudmine,
- mõju elule. (Käsnapuu 2023: 17)

Tasub mainida, et “[...] kehaväline kogemus üks kõige sagedamini esinev surmalähedase kogemuse element. Erinevate uuringute andmetel esineb surmasuus oma keha eemalt nägemist hinnanguliselt üle 20 protsendil juhtudest.” (Käsnapuu 2023: 43) Võrreldes teiste kogemuste tüüpidega ka autor on sellest rohkem kuulnud ja varem ka teadnud. Kuid hästi olulised on ka tunnelikogemus ja kohtumine valgusega. Kui selle üle järele mõelda, võib meenuda, et just tunnel ja valgus ilmuvad sageli erinevates filmides – need kaks olulist sümbolit aitavad vaatajal mõista, et lõpp on lähedal. Inimesed, kes on kogenud tunnelikogemust, kirjeldavad seda järgmiselt: „Kohale jõudes võidakse näha kaunist loodust, tuntakse rahu ja rõõmu ning vahel ka maailma ja elu toimimisest arusaamise tunnet“ (Käsnapuu 2023: 67).

Ere valgus ja tunnelikogemus ilmnevad ka Musta Kastil lavastuse "Surm" lõpustseenis. Tänu eeltoodud tsitaadile saab vastata küsimusele, mida inimesed tunnevad, kui nad kohtuvad surmaga. Mõne jaoks on see kõige meeldivam hetk – nad tunnevad end tõelisena, just sellisena, nagu nad tegelikult on. Teiste jaoks on see rõõm, nauding ja sügavam arusaamine

maailmast ning iseendast. Ent medalil on ka teine pool – mõni tunneb hirmu ja kardab lõppu. Kuid kui inimene kohtub surmaga, siis selgitatakse tulijale, et tal on elus veel eesmärk ning aeg ei ole veel tulnud. Vahel öeldakse suremisele lähedal olevale inimesele ka mõni fraas või sõnum. (Käsnapuu 2023: 93)

Inimene, kes on tuttav surmaprotsessiga ja võtab kõike nii, nagu see on, ei tunne enam hirmu – ta teab, mis juhtub samm-sammult, ega muretse teadmatusest, mis viisil surm peaks saabuma. Just seetõttu peaks iga inimene olema teadlik ja mõtisklema surma üle, et olla selleks valmis mitte ainult enda, vaid ka lähedaste surma korral. On väga oluline olla suremas oleva inimese kõrval, teda kuulata ja igakülselt toetada.

Karl Käsnapuu on märkinud olulisi muutusi inimeste elus, kes on teadlikud surmalähedastest kogemustest ja mõistavad, et surm on vältimatu osa elust. Seitse tähelepanekut suurtest muutustest:

- Muutunud ellusuhtumine
- Väheneb surmahirm
- Usk surmajärgsesse ellu, vaimsus ja spirituaalsus
- Armastus, empaatia ja kaastunne
- Eneseareng
- Ühtsuse ja seotuse tunne
- Laiem arusaam maailma ja elu toimimisest

(Käsnapuu 2023: 115–117)

Karl Käsnapuu kirjutab oma raamatus, et “[...] teadusuuringud on võimelised kinnitama – surmalähedasel kogemusel on mõju inimese elule” (Käsnapuu 2023:125) ning see mõju on enamjaolt positiivne, sest inimene hakkab elu tundma uuel viisil, on valmis endasse panustama ning jätkama elamist uue vaatenurgaga. Ta mõtestab oma elu uuesti läbi ning muudab seda – võib-olla mitte 360 kraadi võrra, kuid vähemalt 180. On ka teistsuguseid inimesi, kes ei muuda pärast kogemust oma elu ega arusaamu ning jäävad samasse seisu, kus nad olid enne. Nende jaoks ei oma see kogemus erilist tähendust ning kõik jääb endiseks.

Ehk lõpuks võib siiski öelda, et surma ei tasu karta kuna see saabub nii kui nii ning surmast ja surmalähedastest kogemustest rääkimine ei tohiks olla tabu, vaid vastupidi. See on koht, kus tasub selle peale mõelda, et enda jaoks tuvastada surma olemist.

1.2 LEIN

Lein on üks raskemaid etappe lähedase inimese surma aktsepteerimisel. Piisab vaid mõelda, et veel nädal tagasi rääkisite selle inimesega, jagasite mõtteid, aga nüüd teda enam ei ole – alles on vaid hingetu keha, kellega ei saa enam vestelda. Just see teadmine kaotusest teeb kõige rohkem haiget: meenuvad soojad mälestused, koos veedetud hetked, tekib armastuse ja toetuse tunne ja kohe tuleb ka südamesse tühi auk. Kahjuks või võib-olla ka õnneks ei ole elu igavene – varem või hiljem tuleb meil hüvasti jätta oma lähedastega igaveseks. Oma raamatus Verena Kast kirjeldab leinaetappe, mida inimene läbib, kui kaotab endale kalli inimese.

Kast on maininud: "Armastatud inimese surma puhul kogeme, mis on surm. Surmaelamus saab meile osaks, tabab meid, paneb meid pettuma iseendas ja kõiges, mida seni olime endastmõistetavaks pidanud." (Kast 1998: 9) Kui sureb lähedane inimene, hakkab leinaja justkui iseennast kaotama – ta ei saa aru, kuidas edasi elada, sest varem oldi alati kahekesi, ja see teeb haiget. Esialgu on tal väga raske harjuda uue elustiili, uue mõttemaailmaga ning ta hakkab ennast justkui "läbi kammima", otsides põhjust, miks see kõik juhtus. Ta ei mõista enam ümbritsevat maailma, teisi inimesi ega ka seda, mis tema ümber toimub. Ja just need emotsioonid ongi vajalikud selleks, et sellest seisundist läbi minna ja raske kaotus omaks võtta.

Verena Kast on kümne aasta jooksul kogunud leinajate lugusid unenägudest ja saanud teada, et inimese alateadvus toetab leina ning tänu sellele leinaja muutub teistsuguseks inimeseks. (Kast 1998: 19) Mõnikord näevad mõned inimesed unes surnud lähedasi, mis võib tekitada ebamugavust, kuid see aitab ka kaotust üle elada, läbi elada vajalikud emotsioonid, mis tõenäoliselt päriselus ei pruugi ilmuda. Just tänu unenägudele saab toetust ja mõista, et surmas pole midagi hirmutavat, kuna see on loomulik protsess.

Esimene faas on surma mitte tunnistamine, eitamine. Kast märgib, et sel hetkel leinajal on tähtis tunda teiste inimeste toetust ja kohalolu, kuid leinajat ei tohiks ümbritseda üleliigse

tähelepanuga. (Kast 1998: 51) Leinajat tuleb toetada ja aidata igapäevastes tegevustes, kuna tema vaimne seisund pole stabiilne ja ta võib hakata kõigest loobuma, mis takistab surma aktsepteerimist. On oluline mõista, milliseid emotsioone leinaja kogeb ja aidata tal neid läbi elada, isegi siis kui te ei tunne midagi.

Järgmine faas on kõige emotsionaalsem, sest pärast emotsioonitust paiskuvad välja kõikvõimalikud tunded, näiteks viha, hirm, rõõm, kurbus ja pettumus. (Kast 1998: 52) Nendel hetkedel püütakse sageli kedagi süüdistada, leida süüdlane või tõmmatakse endasse, tuntakse kurbust, nutetakse, karjutakse ja otsitakse põhjust kõigele toimuvale. Verena Kast märgib: "Abistajale on tähtis teada, et selliseid emotsioone ei maksa maha suruda." (Kast 1998: 54) Toetada tuleks täpselt nii, nagu inimene seda vajab – kindlasti tuleks kuulata kõike, mida leinaja räägib, sest isikliku kogemuse põhjal muutub sellest olukord kergemaks.

Kolmas faas on otsimine ja kahestumine. „Otsimine ei tähenda mitte üksnes surma kõrvaletõrjumist, vaid ka katset uuesti võtta tekkinud eluhoiakusse kaasa kõik see, mida lahkunu oli mahajääjale tähendanud.“ (Kast 1998: 56) Näiteks võib leinaja hakata jalutama kohtades, kus nad koos aega veetsid, või näeb ta möödujates tuttavaid näojooni, võib-olla isegi võtab endale üle lahkunu hobisid. See aitab olukorda paremini mõista ning jõuda tõdemuseni, et seda inimest tõesti enam ei ole ja on aeg edasi liikuda.

Hiljem, kui inimene on uue elurütmiga pisut harjunud, hakkab ta ise muutuma. Sellisel perioodil võivad mõtted lahkunu surmast olla nii muutuste käivitajaks kui ka piduriks, mis ei lase edasi minna. Samuti võivad inimesed, kes on seni toeks olnud, kas aktsepteerida leinaja uut eluviisi ja rõõmustada tema edusammude üle või jätkata liigse toetamisega, mis ei lase leinajal teha üleminekut iseseisvale elule. (Kast 1998: 60) Aga ei tohi unustada, et ka selles faasis on leinaja endiselt haavatav ning edasiliikumise asemel võib kergesti toimuda tagasilangus.

Õeldakse, et leinaga tuleb teadlikult tegeleda, vastasel juhul võib inimene jääda kinni mõnda faasi, kust iseseisvalt välja tulemine muutub väga raskeks. Sellistel juhtudel võib appi tulla psühholoog või psühhoterapeut. Kuid siiski ei tohi unustada, et leinamine on loomulik protsess ja seda tuleb läbi elada, et oleks võimalik edasi liikuda. On väga oluline kogeda kõike, mis sees toimub, ja lasta tunnetel vabalt väljenduda, sest see on osa tervenemise protsessist. Kui teha nägu, et midagi pole juhtunud, võib see hiljem põhjustada veelgi raskemaid tagajärgi. Kui leinajal on vajadus vihastada ja olla terav, tuleb anda talle selleks

ruumi. Kui ta vajab hoolt ja toetust, tuleks seda pakkuda. Ja kui ta soovib olla üksi, tuleb anda talle aega ja ruumi, et ta saaks oma mõtetega rahuneda.

2. METOODIKA

Töö empiiriliseks alusmaterjaliks on kõrgkooliõpik “Etendus kunstide Uurimismeetod” (2022) ja analüüsile vastav peatükk “Etendusanalüüs” (Oruaas, 2022) ning semiootika käsitlusele vastav peatükk “Teatrisemiootika” (Epner, 2022), mida kasutatakse töö teises osas. Peatükki “Etendusanalüüs” kaudu analüüsitakse etendust tervikuna ja vaadatakse näitlejatööd, mis aitab paremini mõista, kuidas näidatakse leina ja käitatakse surma uudise puhul. Teatrisemiootika peatükki kasutamine aitab samamoodi analüüsida tegelast, ta välimust ja märke, mis viitavad leinafaasidele ja surmaga seonduvale.

Lisaks alusmaterjaliks on vaatamiskogemus, mõlema lavastuse tekstiraamatud ja ühe lavastuse videosalvestus. Esimest korda käis autor vaatamas Vanemuise lavastust “Lõpp” 12. märtsil 2024. aastal Sadamateatris ning seejärel külastas veel korduvalt lavastust erinevatel kuudel. Musta Kasti lavastust “Surm” autor nägi esimest korda 25. novembril 2024. aastal Genialistide klubis ning peale seda ka mitu korda, samuti on olemas videosalvestus esietendusest, mis toimus 1. detsembril 2023. aastal. Viimases peatükis on valitud komparatiivne meetod ehk võrdlev etendusanalüüs, kus otsitakse erinevusi ja sarnasusi lavastuste vahel.

3. VANEMUISE LAVASTUSE “LÕPP” ANALÜÜS

Piret Jaaksi ja Marta Aliide Jakovski koostöös valmis 20. jaanuaril 2023 dokumentaallavastus "Lõpp". Lavastuses osalesid ka kunstnik ja valguskunstnik Kristjan Suits, helilooja Ann Reimann ning kaamerarežii autorid Fidelia Regina Randmäe ja Marta Aliide Jakovski. Peaosades mängisid Külliki Saldre (Renaata), Karol Kuntsel (Taaniel), Lena Barbara Luhse (Jane), Kaarel Pogga (Kristian) ja Reimo Sagor (Ruben). (TV) Piret Jaaksi on antud lavastuse autor ning Marta Aliide Jakovski on lavastaja.

"Lõpp" on dokumentaal-draama, mille loomise aluseks on intervjuud inimestega, kes on surmaga otseselt või kaudselt kokku puutunud – hingehoidjad, kirikuõpetajad, rahvapärimuse tundjad ja isegi surmalähedasi kogemusi kogenud inimesed. (Teater Vanemuine) Lavastuses on kaks paralleelset lugu: esimene keskendub Renaata perekonnale ja teine koosneb hingehoidjate, surijate ja kirikuõpetajate monoloogidest. See lavastus uurib elu lõpu tähendust, leina ja sellega toimetulekut. Loo keskmes on Renaata, keda kehastab Külliki Saldre, kogeb näidendi jooksul mitmeid suuri kaotusi – ta kaotab abikaasa ja oma laste isa, kaotab armastatud töökoha ning ka tervise. Lavastus toob esile, kuidas erinevad pereliikmed sellele uudisele reageerivad ja kuidas nad kohanevad mõttega, et peavad peagi oma lähedase inimesega hüvasti jätma. See võimaldab vaatajal näha, kuidas inimesed erinevalt leinaga toime tulevad ja kuidas nende reaktsioonid võivad varieeruda. Lisaks pere loole põimuvad lavastuses dokumentaalsed monoloogid, kus näitlejad kehastavad erinevaid tegelasi nagu hingehoidjad, ülemdiakonid ja teised. Nad jagavad oma teadmisi surmast, leinast, surmalähedastest kogemustest ning erinevatest rituaalidest ja traditsioonidest, mis aitavad inimesi selle raske olukorra puhul. Monoloogide prototüüpide nimed, näiteks Annika ja Kairi on ainult näidendis, kavalehel on tänatud intervjuueeritud inimesi. Need monoloogid lisavad lavastusele sügavust ja toovad esile, kui mitmekihiline ja isiklik võib olla surmakogemus. “Lõpp” on lavastus, mis kutsub mõtlema hetke tähtsusele – olla oma lähedastega, hinnata koos veedetud aega ja väikseid mälestusi, mis loovad meie elu mõtte. See tuletab meelde, et surm on loomulik osa elust, midagi, mida tuleb mõista ja aktsepteerida, mitte karta. Lõppude lõpuks on palju rahuldust pakkuvam minna siit ilmast rahus ja leppimises kui hirmus ja vihas.

Ei saa mainimata jätta ka lavakujundust, mis on üpris minimalistlik. Laval on kuus musta värvi tooli, millest viis on mõeldud tegelastele ning üks kaamerale, mida näitlejad kasutavad sageli selleks, et publik saaks paremini näha ja tajuda emotsioone lähivaates. Lava keskel tagumises osas asub sein, mida kasutatakse kogu lavastuse vältel ekraanina – sinna kuvatakse otseülekanDES kaamerapilt. Selline lahendus võimaldab vaatajal jälgida mitut näitlejat korraga ning süveneda tegelaste sisemaailma ja tunnetesse.

Etenduses kasutatakse läbivalt viit põhivärvi – sinist, helesinist, oranži, valget ja kollast. Need värvid loovad visuaalse atmosfääri, mis toetab lavastuse meeleolu ja aitab publikul loosse sügavamalt sisse elada. Lisaks kasutatakse tihti muusikalist kujundust, mis koos valguslahendustega peegeldab tegelaste siseelu. Näiteks etenduse alguses on helitaust erksam ja tempokam, kuid lõpuosas muutub see pehmeks, meloodiliseks ja melanhoolseks, mis markeerib surma saabumist.

3.1 SURMA KÄSITLEMINE LAVASTUSES

Käesolevas alapeatükis kasutan Kübler-Rossi mudelit, et näidata, kuidas kõik tegelased reageerivad surma uudisele ja tulevad sellega toime. Lisaks teen ka etendaja analüüsi, toetudes peatükile “Etendusanalüüs” kõrgkooliõpikus “Etenduskunstide uurimismeetod” (2022). Selles lavastuses on ainult kaks surma - kohe alguses on Renaata abikaasa surm, keda vaatajad ei näe ega tea, ning Renaata enda surm lavastuse lõpus. Kuid vaatamata sellele surmast räägitakse palju ja arendatakse teemat edasi, eriti monoloogides.

Viiest staadiumist on selgelt eristatavad selles lavastuses vaid neli ehk eitusfaas, viha, kauplemine ja leppimine. Neid staadiume võib märgata nii Renaata, kui ka teiste tegelaste puhul. Mõni seda näitab rohkem, mõni vähem. Nii on ka elus, kus mõni tunneb rohkem ja teine kas ei tunne midagi või ei näita seda välja.

Renaata on selle loo peategelane, kes peegeldab nii kaotuse valu kui ka vajadust leida rahu oma elu lõpus. Alles hiljuti koges ta suurt kaotust – oma abikaasa surma – ja nüüd seisab ta elu ja surma piiril, kui saab teada, et tal on vähk. Renaata on tugev ja sitke tegelane. Pärast abikaasa surma on ta jäänud üksi, vaatamata sellele, et tal on lapsed ja lapselapsed. Tema sees on hirm üksinduse ees ja teadmatus, mida edasi teha. Selles lavastuses Külliki Saldre (Renaata) kasutab Stanislavski meetodit ehk psühholoogilist realismi, mis aitab vaatajal suhestuda tegelasega või tekitab kaastunnet. Psühholoogiline näitlemine tähendab eelkõige seda, et näitleja loob rolli, lähtudes näidendi tegelasest kui psühholoogilisest ja terviklikust isikust ning väljendab tema siseelu füüsilise tegevuse kaudu. (Oruaas, 2022) Näiteks Renaata kehahoiak, vahepealne emotsionaalsus ja käitumine kirjeldavad täpselt leinas oleva inimese seisundit ehk siin kasutab näitleja läbielamist ja ümberkehastumist. Lavastuses esinevad ka semiootilised märgid Renaata käitumises või riietuses, mis aitavad vaatajatel paremini tema olukorda, emotsionaalset seisundit ja sisemaailma mõista. Näiteks tema riietus on tumesinist värvi, mis viitab kaotusele ja traumale.

Seda sisemist segadust on näha ka 5. stseenis "Oma elu", kus ta küsib oma pojalt Rubenilt: "Ja milline see siis olema peaks, see oma elu?" (Jaaks 2023) – küsimus, millele ta vastust ei saa. Renaata on jäänud pensionile ja tal puudub selge ettekujutus, mida oma eluga peale hakata. Talle teeb haiget, et ta on äsja kaotanud oma abikaasa ja nüüd ka töö, mida ta väga armastas ja tegi kogu hingest. Samuti on Renaatal keeruline oma perele öelda, et ta on tõsiselt haige, siin on näha eitus ja isolatsiooni staadiumit. Ta kuulab oma poegade ja lastelaste

lugusid, kuid tema näoilme ja kinnine kehahoiak reedavad, et ta on sisemiselt murtud ja tal puudub julgus jagada oma rasket diagnoosi, mis kindlasti tema peret šokeeriks ja kurvastaks. Kübler-Ross on maininud, kui patsient saab teada, et tal on tõsine haigus, on see tema jaoks šokiseisund, millest ta taastub järk-järgult. (Kübler-Ross 2022: 55) Just seetõttu ei suutnudki Renaata kohe oma perele sellist uudist rääkida – tal endalgi on hirm ja ta ei tea, kuidas tema perekond sellele reageerib. Ta polnud isegi selleks valmis. Siin kasutab Külliki Saldre uuesti Stanislavski realistliku näitlemise meetodit. Ta näitab sisemist segadust ja valu läbi pauside, vaikuse ja vaikse hääle kaudu.

Eitusfaasi võib märgata 2. stseenis "Foto", kus Renaatale tuuakse tema abikaasa tuhk. Ta seisab kurvana, kergesti ärritavana ning tema käitumine ja emotsioonid peegeldavad segadust ja arusaamatust. Tal on raske mõista, miks tema pojad krematooriumis tülitsevad ja miks lapselapsed hilinevad. Renaata kiirustab, sest tahab juba stseeni alguses teha perepilti, kuigi kohal on vaid tema ja üks poeg. See viitab sellele, et ta püüab vältida keerulisi emotsioone teiste juuresolekul ning ei suuda endiselt leppida oma mehe surmaga. Siin võib kasutada Erika Fischer-Lichte märgisüsteemide klassifikatsiooni, antud juhul siia sobiksid visuaalsed aspektid nagu näitleja miimika, žestid ning ka esemed. Kui tuuakse lavale Renaata abikaasa tuhaurni, siis loob see visuaalse märgi ehk sellel urnil on sümboolne tähendus - see on lein ja elu lõpp. Sümbol on märk, mille seos objektiga on kokkuleppeline ja tähendus tekib selle kokkuleppe või tava tundmise alusel. (Epner, 2022)

Teine koht, kus võib märgata eitusfaasi, on Renaata sünnipäev, kus ta ütleb perele, et tal on kasvaja. Kohe peale sellist uudist kõik hakkavad teda toetama ja justkui eitama, et tal on diagnoos. Nad räägivad, et tema saab terveks, justkui polegi muud varianti. Jutustavad lugusid, kuidas keegi nende tuttavatest jäi ellu, kuid Renaata ei ole nendega sama meelt, ta vaatab seda olukorda rohkem ratsionaalselt, võrreldes oma perega, kes on šokiseisundis ja täis emotsioone. Sellel hetkel Renaata asub depressiooni staadiumis, kus ta mõtleb tuleviku peale, mida tal enam pole. Ta tahab olla teiste inimestega ümbritsetud, kuid ei taha oma surmast rääkida. Ta ei vasta emotsionaalselt poja uudistele, vaid on distantseerunud.

Depressiooni staadiumit selles lavastuses ei ole otseselt kujutatud, kuid viimane Kübler-Rossi etapp – leppimine – on siiski esindatud. Seda näeme eriti selgelt stseenis "Tühi jutt", kus Renaatal on jäänud vähe jõudu, kuid ta on oma seisundiga leppinud ja tunneb end haiglas rahulikumalt, sest seal hoolitsetakse tema eest. Ta on rahunenud ja aktsepteerib oma olukorda, mis teeb tema jaoks haiglas olemise lihtsamaks.

Samas on pereliikmete hoolitsus muutunud üleliigseks – nad pakuvad Renaatale erinevaid toite ja püüavad iga hinna eest tema eest hoolitseda, kuigi ta on selgelt öelnud, et tal ei ole midagi vaja. See viitab Kübler-Rossi kirjeldatud nähtusele: "Kui patsient on raskelt haige, koheldakse teda sageli inimesena, kel ei ole õigust oma arvamusele." (Kübler-Ross 2022: 21) See tuleb selgelt esile selles stseenis, kus Renaata arvamust ei arvestata, sest lähedased usuvad, et nad teavad paremini, mis talle kasulik on. Siiski õnnestub Renaatal lõpuks oma pere veenda, et temaga on kõik korras ja ta ei vaja midagi – see on tema viis näidata, et ta on oma olukorraga leppinud ja on valmis rahu lahkuma. Leppimise staadiumit on näha ka lavastuse kõige viimases monoloogis, mille esitab Kairi (Külliki Saldre). Saldre sellel hetkel ei ole Renaata rollis, vaid näitab viimased suremise faasid tegelase Kairi kaudu. Kairi on matemaatikaõpetaja, kellel hakkas järsku selg valutama ja hiljem selgus, et põhjuseks on vähk. Ta mainib, et tema jaoks ei olnud surmast arusaamine kuidagi keeruline – tal ei olnud algusest peale illusioone ega lootust paranemisele ning ta ei kartnud surma. Ta on oma saatusega leppinud ja valmistub teadlikult surmaks – ta on juba endale kleidi välja valinud, teab täpselt, millised tema matused välja näevad, ja on isegi kirikuõpetajaga vajalikud asjad läbi arutanud. Kairi rõhutab, et tuleb osata lahti lasta – pole mõtet kinni hoida inimesest, keda enam ei ole. Just siis, kui ta suudab täielikult lahti lasta, leiab ta sisemise rahu ja ei karda enam siit maailmast lahkuda. Lavastuse lõpus kõlas fraas tegelase Kairi poolt: "Surma ei tasu karta" (Jaaks 2023). Ma arvan, et igaüks võiks selle lause meelde jätta ja aeg-ajalt selle üle mõtiskleda. Surm on elu loomulik ja paratamatu osa ja keegi meist ei tea, kas see on inimese jaoks lõpp või hoopis uus algus.

Piret Jaaks on öelnud: "Mulle tundub, et seda on vähe käsitletud. Leinas inimest saab aidata ja sellest rääkimine on meie ühiskonnas puudu. Surm on teemana laualt maha tõmmatud. Me ei vestle sellest, sest see on sünge ja pelutav. Me tahaks põlistada elu, rääkida toredatest ja helgetest asjadest, eriti sõja ajal tekib see efekt. Aga selle kõrval tuleb rääkida ka elu teistest aspektidest" (Jaaks 2024)

3.2 LEINA KÄSITLEMINE LAVASTUSES

Lein on lavastuses mitmetasandiline – esimesel tasandil on Renaata lein oma abikaasa kaotuse tõttu, teisel tasandil Renaata lein oma diagnoosi ja elu lõpu pärast, kolmandal tasandil perekonna lein Renaata diagnoosi ja eelseisva kaotuse pärast. Samuti on olemas neljas aspekt – monoloogid, kus räägitakse leinast ja sellest, kui oluline on see protsess läbi teha, et liikuda edasi ega jääda kinni küsimustesse "Miks?", "Milleks?" ja "Mille eest?".

Esmalt tuleb rääkida leinast, mis on seotud Renaata abikaasa surmaga. Renaata tunneb kaotust sügavalt ja tõmbub oma perekonnast eemale – see on näha tema käitumisest, kuna ta on sel hetkel väga suletud, kurb ja pettunud. Just seda võib näha Renaata käitumisest – ta soovib olla oma lähedastega, kuid tunneb end samal ajal üksikuna, kuna teised ei suuda täielikult jagada tema kaotusvalu. Tema vaimne seisund on ebastabiilne ja tal on raske keskenduda millelegi muule kui abikaasa surmale. Ta istub teistest eemal ja ruumiline kaugus on märk, et ta on oma perekonnast distantseerunud.

Järgmine samm on hetk, mil Renaata saadetakse pensionile, ja siin põimuvad lein ja enesehaletsus. Renaata on olukorras, kus ta on kaotanud kõik, mis talle oluline oli – ta on jäänud üksi, sest tema lastel on oma pered ja tal on järjest vähem aega nendega koos olla. Leina kolmas faas on otsimine ja kahestumine. „Otsimine ei tähenda mitte üksnes surma kõrvaletõrjumist, vaid ka katset uuesti võtta tekkinud eluhoiakusse kaasa kõik see, mida lahkunu oli mahajääjale tähendanud.“ (Kast: 56) Renaata ei tea, mida edasi teha või kuidas end tunda, mistõttu otsustab ta minna pensionäride klubisse, et leida uut kuuluvustunnet ja eesmärki. Siinkohal Renaata kehastab üleminekut leinast ja tal tekib huvi uue tegevuse vastu.

Viimane ja Renaata jaoks kõige valusam leina etapp on tema raske diagnoos. Ta ei olnud selleks valmis, sest oli just alustanud oma uut elu ja üritas minevikust üle saada, kuid elu otsustas teisiti. Ta ei tea, mis teda ees ootab, kuid haiglas veedetud aeg aitab tal oma olukorraga leppida ja paratamatusega rahu leida. Ta perekond oli igat pidi valmis teda aitama ja toetama, see aitas jõuda leppimise staadiumini. Külliki Saldre näitab seda rasket etappi niiviisi, et tegelase liikumine aeglustub, emotsioonid pole nii elavad, ta muutub väsinuks.

Ruben on järgmine silmapaistev tegelane, kelle lein on lavastuses kõige märgatavam ja emotsionaalselt laetud. Ta on suletud inimene, kes varjab oma tundeid töö ja telefonis askeldamise taha, püüdes vältida raskeid vestlusi ja emotsioone. Kuid hoolimata sellest on näha, kui palju ta tegelikult Renaatast hoolib – ta lihtsalt ei oska ega julge oma armastust ja

hirmu kaotuse ees välja näidata. Kohe algusest peale võib märgata, et telefonis olemine, liikumine ühelt poolt teisele on visuaalsed märgid, mis osutavad ta emotsionaalsetele probleemidele.

Ruben alustab oma leina teekonda eitamise faasis, mis ilmneb selgelt hetkel, kui Renaata teatab oma raskest diagnoosist. Ruben keeldub seda uskumast ja otsib igal võimalikul viisil lahendust, kuidas ema päästa. Ta usub siiralt, et kui vaid piisavalt pingutada ja positiivselt mõelda, on kõik veel võimalik. Tema jaoks on oluline säilitada lootus, sest Renaata on tema elus väga tähtis inimene – ta on kaotanud juba oma isa ja ei suuda mõelda sellele, et võiks ka oma ema kaotada.

Kuid eitamine ei kesta igavesti ja Ruben jõuab peagi järgmisesse leinafaasi – viha. See tuleb eriti tugevalt esile arsti kabinetis, kus ta saab teada, et Renaata päästmiseks pole enam midagi teha. Ruben reageerib sellele šokile tugeva vihaga, hakkab karjuma, närvitseb ja ei suuda oma emotsioone kontrollida. Ta tunneb, et arstid on tema ema hüljanud ja alla andnud, ning ta süüdistab neid selles, et nad pole piisavalt pingutanud Renaata päästmiseks. See viha on tema viis reageerida ebaõiglusele ja abitusse olukorda, kus ta tunneb, et tal ei ole enam kontrolli oma ema elu üle. Aga just pärast seda, kui Ruben on oma viha välja elanud ja oma emotsioonid vabaks lasknud, suudab ta lõpuks rahuneda ja vaadata olukorrale realistlikumalt. Ta hakkab mõistma, et Renaata on tõepoolest suremas ja et tal tuleb sellega leppida. See hetk on Rubeni jaoks otsustav, sest alles pärast oma tunnete väljendamist saab ta liikuda leppimise faasi ja valmistuda ema kaotuseks.

Kohe peale eitusfaasi tuleb kauplemine. Nii Ruben, kui ka Taaniel, Kristian ja Jane pakuvad igasuguseid variante, mida peaks Renaata tegema. Proovitakse otsida lootust ja valetatakse iseendale, et kõik saab korda. Võib-olla tõesti on võimalus ennast välja ravida, kuid konkreetselt sellel juhul on see raske. Ruben on valmis endale puhkust võtma, enda raha eest ema ravima ja tal on soov pakkuda parimaid arste. Perekond on valmis tegema Renaata heaks kõik, et tal oleks kergem ja tekiks lootus paranemisele – nad püüavad teda lohutada, tõsta tema meeleolu ja leida viise, kuidas ta mõtteid haigusest eemale juhtida. Kuid hoolimata nende pingutustest mõtleb Renaata endiselt vaid oma haigusest ja lähenevast surmast.

Kolmandaks staadiumiks on viha. Seda on kõige selgemalt näha Rubeni tegelaskujus, kes sageli ärritub oma poja Kristiani sõnade ja tegude peale. Juba esimeses stseenis on näha, et Ruben reageerib sõnale "surm" väga negatiivselt, sest ta kardab seda. Teda hirmutavad

krematooriumi seintel ripuvad surnute fotod ning venna sõnad tekitavad temas tugevat ärevust ja viha. Viha staadium avaldub eriti selgelt stseenis "Lahtilaskmine", kus Ruben külastab Renaata raviarsti. Ruben kardab, et Renaata sureb kodus, ja ei mõista, et tema ema jaoks on rahulikum ja väarikam lahkuda tuttavas keskkonnas. Ta ei taha aktsepteerida, et Renaatat ei ole enam võimalik ravida, ja süüdistab selles arste. Ruben tunneb, et kõik ei anna endast piisavalt, et Renaatat päästa. See viib ta agressiivsuse, karjumise ja vandesõnade kasutamiseni. "Kui eitamise esimest staadiumi ei ole võimalik enam alal hoida, asendub see viha, raevu, kadeduse ja kibedusega." (Kübler-Ross 2022: 63)

Ruben toob näiteks, et tänapäeval eksisteerivad juba nanotehnoloogiad ja meditsiin on nii arenenud, et ei tohiks olla midagi võimatut. Emotsionaalses hoos ütleb ta: "Ma ei lepi sellega! Kurat, ma annan teid kohtusse! Te peate pingutama viimase sekundini." (Jaaks 2023) Kahjuks ei muuda see midagi – arst seletab veel kord kõik lahti ja lõpuks mõistab Ruben läbi pisarate, valu ja meeleheite, et on aeg alla anda. Renaatat ei ole enam võimalik päästa ja tuleb leppida paratamatusega.

Viimane osa, mis tugevalt leina teemat avab, on Annika monoloog. Annika on kirikuõpetaja, kes jagab oma mõtteid selle kohta, kuidas tänapäeva maailmas on leinamise traditsioonid muutunud. Ta mainib, et inimesed tahavad leinaprotsessi võimalikult kiiresti läbi teha – peied korraldatakse kiirustades ja siis pöördatakse kiiresti tagasi argiste toimetuste juurde.

Selline käitumine takistab inimestel kaotust täielikult teadvustada ja sellega leppida, sest nad ei läbi kõiki leinaetappe, mis on vajalikud, et surmaga leppida. Annika märgib, et varem kogunesid leinajad ühiselt kodus, hoolitsesid lahkunu eest, pesid ja riietasid teda ise. Sõbrad ja pereliikmed kogunesid peielaua ümber, jagasid oma tundeid ja mälestusi lahkunust – see oli loomulik osa leinaprotsessist, mis aitas kaotusega toime tulla ja leida rahu. Lisaks toob esile, et tänapäeval saab kõike osta – isegi lahkunu eest hoolitsemise ja peied – ning see muudab leinamise pealiskaudsemaks ja kiirustatumaks. Inimesed ei anna endale aega, et tegelikult kurvastada ja oma tundeid väljendada, mis tähendab, et nad võivad jääda kinni lahendamata leinasse, mis hakkab neid hiljem vaimselt ja emotsionaalselt koormama. Annika monoloog tõstab esile, kui oluline on leinaprotsess täielikult läbi teha, et leida sisemine rahu ja vabastada end surma varjust.

Selles lavastuses on esile toodud peaaegu kõik leina läbimise etapid, mis aitab publikul mõista, et nende kogemine on loomulik ja vajalik, isegi kui see on emotsionaalselt raske.

Renaata tegelaskuju kaudu näidatakse, et inimene võib jääda tugevaks ka elu lõpus ning jõuda veel täita unistusi ja soove, mis on varem tahaplaanile jäänud. Lavastus annab lootust ja julgust, et ka leina ja kaotuse keskel on võimalik leida tähendust ja väärikust.

4. MUSTA KASTI LAVASTUSE "SURM" ANALÜÜS

"Surm" on uurimus suremisest, mis on valminud lavastaja Birgit Landbergi ja näitlejatega koostöös. Dramaturg on Mehis Pihla, kunstnikuks Illimar Vihmar, valguskujundaja Emil Kallas ja produtsent Marilyn Elge. Peaosades mängivad Laura Niils, Kaarel Targo ja Kristjan Lüüs (Must Kast 2023).

Antud lavastus põhineb intervjuudel inimestega, kes on surmaga kokku puutunud ja teavad sellest rohkem kui enamik teisi. Birgit Landberg on ka varem lavastanud teoseid, millel on sarnased eksistentsiaalsed teemad, nagu "Evolutsiooni revolutsioon (2019)", "Pidu katku ajal (2021)" ja "Peks mõisatallis (2017)", kõik need on Musta Kasti lavastused. Landbergi looming keskendub sageli ühiskondlikult olulistele ja keerulistele teemadele, mida tihti välditakse või mille üle ei taheta avalikult arutleda. Hoolimata sellest, et surm on keeruline ja raskesti käsitletav teema, on trupil õnnestunud seda lavastust esitada läbi komöödia prisma, mis muudab keerulised teemad vaatajatele kergemini vastuvõetavaks ja mõistetavamaks. Tasub mainida, et Landbergi lavastustes osalevad näitlejad, nende hulgas Laura Niils, Kristjan Lüüs ja Kaarel Targo, on tema kursusekaaslased, kellega ta teeb koostööd tänaseni.

Lavastuses "Surm" käsitletakse surma teemat süvitsi, küsides näiteks, milline surm peaks olema, millistel põhjustel see võib juhtuda, kuidas tegelased oma surma ette kujutavad ja milliseid matuseid nad sooviksid. Samuti tõstatatakse küsimus, kas inimene võib ise otsustada, millal on tema aeg surra (eutanaasia) ning kuidas üldse surma suhtuda.

Lavastus on loodud postdramaatilise teatri võtmes. Postdramaatiliseks võib pidada ka näidendit, mis ei järgi traditsioonilise draama reegleid – näiteks puudub läbiv fiktsionaalne süžee või koosneb tekst stseenidest, mille puhul on tähenduslikud nii üksikud stseenid kui ka nendevaheline suhestumine (Oruaas 2022). Just sellist lähenemist on näha lavastuses "Surm", kus erinevaid stseene saab analüüsida eraldiseisvalt, kuid need moodustavad ühtlasi ka tervikliku lavateose.

Lavastuses kasutatakse ka metateatraalsuse võtet ehk teatrit mängitakse teatri sees. Näitlejad kehastavad ühelt poolt iseennast, teisalt aga fiktsionaalseid rolle. Näiteks lavastuses Laura Niils on Laura, Kristjan Lüüs on nimetatud Lüüsiks ning Kaarel Targo on Kaarel. Seetõttu kasutatakse ka analüüsis näitlejate täisnimesid, mitte lühivorme, rõhutades tegelikkuse ja fiktsiooni põimumist laval.

Antud lavastuses mängib trupp teadlikult vaataja emotsioonidega – hetkedel, kui laval kostub palju nalju ja publiku seas valitseb lõbus meeleolu, järgneb sageli tõsine ja sügavalt puudutav teema, mille üle tavaliselt nalja ei tehta. See kontrast tõstab esile surma keerukuse ja mitmetahulisuse, näidates, et surm on midagi enam kui lihtsalt elu lõpp – see on hetk, mis puudutab meid kõiki erineval viisil. Lavastaja Birgit Landberg on öelnud intervjuus: “Surmast rääkimine tähendab, et me kavatseme elada.” (Landberg 2023) Kui me räägime surmast, siis me rohkem mõtleme enda elu peale, mida saaks muuta või teha teisiti. Inimene, kes teab, et tal on vähe aega alles jäänud proovib elada oma parimat elu ja naudib igat päeva.

Samuti kasutatakse selles lavastuses lavakujundust, heli ja valgust, et tugevdada atmosfääri ja süvendada temaatilist käsitlust. Laval keskel asub katafalk, mida kasutatakse mitmel viisil – näiteks lamamiseks või peielaua aluseks. Katafalgi taga paikneb sein, millele on riputatud valge kangas, mis loob visuaalse seose kirikliku ruumiga ja tekitab tunde, justkui viibitaks leinatalituse keskkonnas.

Etenduse alguses kasutatakse kurba, matusliku iseloomuga muusikat ning valgustus on hämar, et rõhutada surmateemat ja luua sobiv meeleolu. Lavastuse jooksul kasutatakse viit põhivärvi – oranži, helesinist, rohelist, lillat ja valget – mille abil luuakse eri stseenidele vastavaid emotsioone. Need valguslahendused toetavad laval toimuvat ning aitavad publikul paremini suhestuda tegelaste sisemiste seisunditega.

4.1 SURMA KÄSITLEMINE LAVASTUSES

Nagu ma juba eespool mainisin, käsitletakse lavastuses "Surm" peaaegu kõiki surmaga seotud teemasid. Juba enne etenduse algust, kui publik saali siseneb, näevad nad laval kirstu, millel lebab valge linaga kaetud inimene. Tõenäoliselt on vaatajad sel hetkel segaduses ega mõista kohe, mis toimub. Kuid teisalt – publik on tulnud lavastusele pealkirjaga "Surm" ning vaatajate paigutus saalis meenutab leinajate paigutus kabelis ärasaatmisel ehk vaatajad on lavastuse vältel leinajate rollis.

Etenduse alguses laval on kolm peategelast – Laura Niils, Kaarel Targo ja Kristjan Lüüs. Kaks nendest istuvad toolidel ja üks lamab katafalgil. Hiljem selgub, et katafalgil oli Laura Niils. Mõne aja pärast, peale lühikest vaidlust, jõuavad etendajad järeldusele, et surm on elu loomulik osa ja sellest tuleb rääkida, hoolimata sellest, et see on ebamugav ja sageli tabuteema. Laura Niils ütleb midagi väga olulist – enne surma mõtlevad inimesed sageli sellele, mida nad oma elu jooksul ei suutnud saavutada, milleks neil ei olnud piisavalt aega või julgust. Aga ta märgib ka, et globaalses plaanis ei muutuks sellest midagi – lihtsalt üks inimene oleks vähem ja ainult tema lähedased ja sõbrad tunneksid sellest puudust. See toob esile, kui väike on üksikindiviid universumi kontekstis ja kuidas surma mõju on tegelikult piiratud nende inimestega, kes meid isiklikult tunnevad.

Järgmine surmaga seotud teema, mida lavastuses käsitletakse, on eutanaasia ja abistatud enesetapp. Tegelased arutavad, kas need kaks mõistet on sisuliselt samad või on neil olulisi erinevusi. Nad küsivad, kes peaks otsustama, millal on kellegi aeg surra ja millal tuleks jätkata võitlust elu eest. Vaidlus muutub veelgi keerulisemaks, kui nad küsivad, miks inimesed võivad otsustada lemmikloomade elu ja surma üle, kuid mitte teiste inimeste üle, kes ei ole võimelised ise selliseid otsuseid tegema. Sellele küsimusele lavastus otsest vastust ei anna, kuid see paneb publiku mõtlema inimväärikuse ja elu üle otsustamise eetilistele küsimustele.

Veel üks oluline teema on organidoonorus. Kristjan Lüüs ja Kaarel Targo esitavad laval demonstratiivselt, milliseid organeid saab surnud inimeselt võtta, kuid Laura Niils katkestab neid ja küsib tähtsa küsimuse: "Mis minust siis alles jääb, kui kõik tahavad midagi ära võtta?" Ta rõhutab, et kui tema kehaosad jagatakse teistele, siis kas ta on üldse veel tema ise? Kui tema nägu, hääl või isegi süda elavad edasi kellegi teise kehas, kas ta siis üldse surebki? See

toob esile identiteedi ja individuaalsuse küsimused ning tõstatab küsimuse, kus lõpeb üks inimene ja algab teine.

Etenduse lõpus toimub ka etenduse enda surm – hetk, mil valgus ja heli kaovad ning lavale jääb vaid näitlejate hää. See vaikus ja hämarus loovad tühjuse ja lõpu atmosfääri. Seejärel lülitub sisse muusika, avaneb üks ning sealt paistab ere valgus, mis täidab ruumi. Just see ere valgus toimib sümbolina – see tähistab surma, aga ka üleminekut, lõppu ja võib-olla isegi uut algust. Kui üks üks sulgeb, siis avaneb teine. See visuaalne kujund annab vaatajale selge märguande: see on lõpp – mitte ainult etenduse, vaid ka elu kontekstis.

Vaatamata sellele, et Kübler-Rossi surma vastuvõtmise etappide mudelit ei ole lavastuses "Surm" kerge lineaarselt jälgida, on võimalik tuvastada mitmeid selle mudeli elemente. Näiteks aktsepteerimise staadium avaldub stseenis, kus Laura Niils ütleb oma kaasnäitlejatele: "Kui mina täna sureksin, siis maailmas ei muutuks mitte midagi." (Landberg 2023). Selle lihtsa, kuid sügava lausega näitab Laura Niils, et ta on oma surelikkusega leppinud. Tema hääles ja hoiakus puudub paanika või kurbus – ta ei otsi lootust ega õigustust, vaid väljendab rahu ja mõistmist elu paratamatu tsükli suhtes. See hetk peegeldab Kübler-Rossi mudeli viimast etappi – leppimist – kus inimene aktsepteerib surma loomuliku osana ega tunne enam viha, eitust ega kurbust, vaid suudab vaadata sellele otse ja rahulikult.

4.2 LEINA KÄSITLEMINE LAVASTUSES

Lavastus algab kohe leinaga, niipea kui vaataja saali siseneb. Keset lava seisab katafalk, millel lebab inimene. Toolid on paigutatud lava ette mitmesse ritta ning ka külgedele kahes reas. Sel hetkel mängib kurb meloodia, mis loob veidi pingelise ja nukra atmosfääri. Samal ajal liiguvad kaks etendajat, Kaarel Targo ja Kristjan Lüüs, aeglaselt laval edasi-tagasi, ohkavad sügavalt ja istuvad toolidele, kummardades pea alla.

Järgmine koht, kus lein uuesti esile kerkib, on stseen eutanaasiast. Etendajad seisavad valiku ees – kas katkestada oma sõbra elus hoidmist aparaatide abil või mitte. Siin räägitakse otseselt sellest, kas üks inimene on valmis langetama teise eest elu ja surma puudutava otsuse. Samuti arutletakse, mis juhtub pärast seda, kui suremas inimene ühendatakse lahti toiteaparaadist. Otsuse suudab langetada vaid see inimene, kes on juba oma lähedase või sõbra surmaga leppinud – ning just sellest hetkest algab leinatöö.

Iga inimene kogeb leina omal moel. Mõni sulgub endasse ega suhtle kellegagi, mõni eemaldub surijast, samas kui teised veedavad temaga kogu järelejäänud aja. Mõnikord on inimestel kergem oma tundeid läbi elada loomingus, näiteks muusikas. Seda võib näha stseenis „Matuselaul“, kus Laura Niils laulab laulu Kaarel Targo jaoks, kelle matuseid justkui lavastatakse. Ta esitab Ronan Keatingu loo „If Tomorrow Never Comes“. Kuigi ta ei laula täpselt helistikus ja laulab mööda, teeb ta seda kogu südamest, et väljendada oma valu ja aidata endal kaotust läbi elada. Ta mainib ka seda, et kodus üksinda lauldes tal tulevad ka pisarad. Seejärel lavastatakse stseen Kristjan Lüüsi matusest, kus ta väljendab soovi, et tema ärasaatmisel kõlaks naer, mitte nutuvalud. Kaarel Targo alustab seejärel Urmas Alenderi laulu „Kui mind enam ei ole“. Kui Laura Niilsi laulu ajal naerdi ja valitses kergemeelne meeleolu, siis nüüd valitseb saalis vaikus – kõik kuulavad keskendunult, mõnel on pisarad silmis. See liigutav esitus loob sügava emotsionaalse sideme publikuga ning võimaldab neil täielikult sukelduda leinaja seisundisse ja kogemusse.

Stseenis, kus räägitakse matusekõnест, tuleb taas esile leina teema. Etendajad usuvad, et matusekõne eesmärk on anda leinajale võimalus lasta endal kõik tunded läbi kogeda – kogu valu, kurbus ja kannatused. On oluline, et inimene saaks välja nutta kõik pisarad, sest ainult nii on võimalik liikuda järgmise leinaetappi. Kui aga neid emotsioone ei läbita, võib inimene nendesse kinni jääda, kaotada kontakti iseendaga ja sulguda välismaailma eest.

Matusekõne muutub seega mitte ainult rituaaliks, vaid ka tähenduslikuks puhastumiseks ja sisemise taastumise osaks.

Kokkuvõtteks võib öelda, et lavastus kujutab leinaprotsessi nii huumori kui ka tõsise pilgu kaudu. Etenduses rõhutatakse, kui oluline on kõik leinaetapid läbi elada, et lähedase surm ei tähendaks ka iseenda „mahamatmist“. See on keeruline ja aeganõudev protsess, kuid just tänu sellele õpivad inimesed uuesti elama, väärtustama elu ning valmistuvad tasapisi ka omaenda surelikkuse mõistmiseks ja aktsepteerimiseks.

5. LAVASTUSTE VÕRDLUS: ERINEVUSED JA SARNASUSED

Nendes kahes lavastuses leidub nii sarnasusi kui ka erinevusi. Kõige olulisem ühisjoon on kahtlemata see, et mõlema lavastuse keskmes on surma temaatika ja kõik sellega kaasnev. Samas on suur erinevus selles, kuidas täpsemalt surmast räägitakse.

Nagu eelnevalt mainitud, on „Lõpp“ dokumentaalne draama, mis põhineb osaliselt päriselulistel lugudel – monoloogides kõlavad intervjuud päris inimestega, kes on surmaga kokku puutunud. See annab lavastusele tõsise, realistliku ja sügavalt emotsionaalse tooni. „Surm“, vastupidiselt, on loodud komöödiana, kuid see žanr seguneb vahepeal tõsisemate stseenidega, mis toovad vaatajani mõtteid elust, kaotusest ja lõpust ning isegi olid hetked, mis võisid ka pisara silma tuua. Seda žanrivaheldust kasutab „Surm“ teadlikult, et surmast rääkimist normaliseerida ja muuta see kergemini seeditavaks. Kokkuvõttes on mõlemas lavastuses nii naeru kui kurbust, mis neid teeb neid sarnaseks, kuid nende lähenemisviis, tonaalsus ja dramaturgiline ülesehitus teevad neist siiski väga erinevad teatrikeeled.

Lavastuses „Lõpp“ on keskseks tegelaseks Renaata, kelle elusündmuste ümber kogu lavastus üles ehitatakse – abikaasa surm, töölt lahkumine, suhted laste ja lastelastega, sünnipäev ning lõpuks saatuslik haigus. Kõik need sündmused on omavahel seotud ja annavad vaatajale tervikliku ülevaate Renaata elust ning sellest, kuidas ta eluraskustega toime tuleb. Lavastuses „Surm“ aga puudub üks kindel peategelane. Kõik kolm etendajat – Laura Niils, Kaarel Targo ja Kristjan Lüüs – on võrdsed keskpunktid. Nad räägivad oma elust, sellest, kuidas nad ette kujutavad oma surma, ning mängivad läbi stseene, mis kujutavad erinevaid võimalikke surmasituatsioone. Fookus ei ole ühel lool või karakteril, vaid mitmel erineval perspektiivil, mis näitab, et inimesed suhtuvad surma väga erinevalt. Näiteks stseenis „Matuselaul“ avaldub see kontrast eriti selgelt: Kristjan Lüüs soovib, et tema matustel valitseks rõõm ja naljad, samas kui Kaarel Targo eelistaks tõsisemat ja vaiksemat hüvastijätku.

Mõlemas lavastuses on tegelastel selgelt väljenduv surmahirm, eriti aga kartus puudutada surnut. Lavastuses „Lõpp“ avaldub see kõige enam Renaata poja Rubeni kaudu. Tema on see, kes emotsionaalselt kõige tugevamalt reageerib – ta kardab Renaata surma ja teeb kõik, et seda peatada. Ühes stseenis, kui ta on arsti kabinetis, üritab ta meeleheitlikult veenda arsti midagi muutma, kuid saab teada, et see pole enam võimalik. Hüsteeriliste süüdistuste ja meeleheite vahelt küsib ta lõpuks läbi nutu: „Mis tunne see on... katsuda surnut?“ Sellest

küsimusest ilmneb sügav hirm – ta ei ole veel valmis silmitsi seisma mitte ainult ema surmaga, vaid ka surnukeha reaalsusega. Ta ei tea, kuidas sellega toime tulla, ja see teadmatus muudab ta kaitsetuks.

Sarnane tunne avaldub lavastuses „Surm“, kus Kristjan Lüüs keeldub pikalt puudutamast Kaarel Targo poolt kehastatud surnukeha. Ta kasutab erinevaid ettekäändeid, naljatleb, võrdleb end teistega, vaid selleks, et vältida kontakti surmaga. Tema käitumine muutub laval ühtaegu koomiliseks ja traagiliseks – ta näitab oma hirmu läbi huumori, mis on ühtlasi kaitsemehhanism. Need kaks stseeni mõlemas lavastuses illustreerivad, et surm ei ole ainult abstraktne mõiste, vaid ka füüsiline asi, mille ees paljud meist tunnevad sügavat ebakindlust ja hirmu.

Peielaua kujutamine on mõlemas lavastuses olemas, kuid seda tehakse erineva tonaalsuse ja tähendusväljaga. Lavastuses „Lõpp“ kutsub Härra Renaata oma venna matusetalitusele, kus nad istuvad peielauas. Renaata tunneb end seal ebamugavalt, ta ei ole päriselt osa sellest leinast, kuid ta on seal toeks Hännale. Siin on peielaud pigem tavade ja kohustuste täitmise sümbol, mille kaudu näidatakse inimeste raskus oma tundeid väljendada. Lavastuses „Surm“ seevastu kujutatakse peielauda hoopis teisiti – seal toimub humoorikas ja irooniline üleminek. Etendajad liiguvad kiiresti jutuajamiselt urnidest peielauani, kus nad kõik üheaegselt söövad ja arutlevad, millised nende matused peaksid olema. See loob koomilise kontrasti – lõpp ja igapäevaelu, surm ja toit, kurbus ja naljad korruga. See stseen näitab, et peielaud võib olla ka elu ja surma ühenduskoht, kus inimesed saavad vabamalt rääkida ja tulla oma leinaga toime just läbi toidu ja jagatud ruumi.

Samuti võib lavastustes „Surm“ ja „Lõpp“ märgata Karl Käsnapuu poolt kirjeldatud „tunneli ja valguse“ efekti, mis sageli seondub surmalähedaste kogemustega. Nagu varem mainitud, ilmneb see efekt lavastuses „Surm“ lavastuse lõpus, kui toimub lavastuse enda „surm“ – valgus kustub, jääb vaid ere valgus avatud ukse taga. See valgus sümboliseerib nii tegelaste elu lõppu kui ka lavastuse kulminatsiooni. Lavastuses „Lõpp“ kasutatakse seda motiivi teistsugusel, kuid samavõrd mõjuval moel. Seal suunatakse kaamera prožektorile ning selle tulemusel tekib ekraanil hele valgusmäng, mis hajutab ümbritseva pildi ja tekitab vaatajas mulje justkui liikumisest läbi tunneli. See visuaalne kujund viitab samuti surmahetkele ja üleminekule tundmatusse.

KOKKUVÕTE

Pärast lavastuste "Lõpp" ja "Surm" analüüsimist võib järeldada, et mõlemad teosed näitavad, kui keeruline võib elu olla, kuid tõestavad samas, et kõigi raskustega on võimalik toime tulla, kui olla nendeks eelnevalt valmis. Need näitavad või räägivad surma aktsepteerimise keerulistest protsessidest nii naeru kui ka pisarate kaudu. Ja hoolimata nende kahe lavastuse erinevatest stiilidest ja žanritest panevad need vaataja oluliste asjade üle järele mõtlema ning aitavad toime tulla keeruliste emotsioonidega. Need näitavad, kui oluline on rääkida surmast ja sellest, millist matust inimene sooviks. Need rõhutavad, et surm on loomulik protsess, millest ei saa mööda hiilida, ning mida varem surijad ja leinajad selle omaks võtavad, seda kergemini see protsess kulgeb. Mõlema lavastuse puhul on oluline, et nad rõhutavad surma normaliseerimist ja julgustavad surmast rääkimist, et ühiskond mõtleks rohkem selle teema peale.

Lavastuses "Lõpp" kasutatakse dokumentaaldraama vormi, et näidata surma temaatikat. Kasutatakse fiktsionaalset tegelast ehk Renaata ja tema lugu, kelle kaudu näidatakse Elisabeth Kübler-Rossi mudelit ning ka päriselus eksisteerivate inimeste lugusid ehk antud lavastuse kontekstis monoloogid, mis aitavad süvendada surma temaatikat. Näidatakse ka semiootiliste märkide kaudu leinaprotsessi ja selle aktsepteerimist. Kogu lavastuse vältel kasutatakse Stanislavski meetodit ehk realistliku näitlemist.

Lavastuse „Surm“ puhul on tegemist valdavalt komöödiaga, kus siiski leidub ka tõsiseid hetki, mis panevad publiku mõtlema elu ja surma üle. See lavastus rõhutab eriti just vestluste olulisust surma ja leina teemal, tuues esile, kui tähtis see on iga inimese jaoks – olenemata vanusest või elukogemusest. Läbi huumori ja ausate dialoogide loob etendus ruumi, kus saab mõtestada oma surelikkust ja kaotusvaluga toimetulekut. Tänu sellele, et lavastus mängib juba algusest peale tegelase emotsioonidega, luues tunde, justkui viibitakse päriselt matustel, aitab see edasi anda elu ja surma vahelist kontrasti. Samuti esitatakse olulisi küsimusi, millele vaataja tõenäoliselt varem kunagi mõelnud ei ole. Ja loomulikult aitavad ka näitlejate isiklikud lood, mida lavastuses jagatakse, luua intiimse õhkkonna ja tekitada vaatajas usaldust ning lähedustunnet.

KASUTATUD ALLIKAD

Epner, Luule 2022. Teatrisemiootika. *Etenduskunstide uurimismeetodid*. Toim. Anneli Saro.
Tartu: Tartu Ülikool

<https://sisu.ut.ee/etenduskunstid/book/etendusanal%C3%BC%C3%BCs>

(Vaadatud 20.05.2025).

Jaaks, Piret 2023. *Lõpp*. Vanemuise teatri lavaversioon. Tartu: Teater Vanemuine.

Jaaks, Piret 2024. Intervjuu Andrus Karnaule. 23.02.

<https://kultuur.postimees.ee/7965614/nadala-persoon-piret-jaaks-estlane-on-valmis-koigeks-et-iseseisvust-hoida> (Vaadatud 20.05.2025)

Kast, Verena 1998. *Lein: süvapsühholoogiline uurimus*. Tartu: Johannes Esto Ühing.

Käsnapuu, Karl 2023. *Surmalähedased kogemused. Mis saab elust pärast surma?* Tallinn: Pilgrim.

Kübler-Ross, Elisabeth 2022. *Surmast ja suremisest*. Tallinn: Postimehe Kirjastus.

Landberg, Birgit 2023. Intervjuu "Lavastus Surm. Musta Kasti kogemuslugu", 12.12.

<http://surmast.ee/lavastus-surm-musta-kasti-kogemuslugu/> (Vaadatud 15.05.2025)

Landberg, Birgit 2023. *Surm*. Tekstiraamat. Tartu: Teater Must Kast.

MK = Must Kast 2023. *Surm*. <https://www.teatermustkast.ee/lavastused/surm> (Vaadatud 15.05.2025)

Oruaas, Riina 2022. Etendusanalüüs. *Etenduskunstide uurimismeetodid*. Toim. Anneli Saro.
Tartu: Tartu Ülikool

<https://sisu.ut.ee/etenduskunstid/book/etendusanal%C3%BC%C3%BCs>

(Vaadatud 20.05.2025).

Surm, 2023. Lav. Birgit Landberg. Musta Kasti videoarhiiv

TEKRF = The Elisabeth Kübler-Ross Foundation.

<https://www.ekrfoundation.org/elisabeth-kubler-ross/>

Vaadatud (27.04.2025)

Teater Vanemuine. Lõpp. <https://vanemuine.ee/repertuaar/lopp/>

Vaadatud (15.05.2025)

Representation of Death and Grief in Vanemuine’s Production “The End” and Must Kast’s Production “Death”

Death is a topic that is rarely spoken about – a so-called taboo. Likewise, grief is something people are not used to discussing and often tend to avoid. In recent times, the topic of death has begun to surface more in public discourse, yet not sufficiently. The Vanemuine production “*The End*” and the Must Kast production “*Death*” both address the themes of death and grief, but do so through different aesthetic and philosophical approaches.

The aim of this thesis is to examine how the Vanemuine production “*The End*” and the Must Kast production “*Death*” depict the themes of death, grief, and finality. To fulfill this aim, the following research questions have been formulated:

- What dramaturgical and directorial techniques are used in the productions “*The End*” and “*Death*”?
- How are the themes of death and grief explored in the performances?
- What are the similarities and differences between these two productions?

This study seeks to provide an overview of how these two productions engage with the representation of death in theatre and to analyze their approaches.

The themes of death and grief have not been sufficiently researched in the context of Estonian theatre; however, there are a few productions that have either directly addressed or been indirectly related to these topics. The author personally believes that theatre is a suitable medium to educate people about death and to show how one might act when a loved one is dying, in order to provide support both for the dying person and for oneself. Performances dealing with death should be accessible to both children and adults, so that people can begin to understand this topic from an early age.

The thesis is divided into two parts: theory and analysis. The theoretical part consists of three subchapters. The first introduces the concept of death and Elisabeth Kübler-Ross's model, along with an overview of death culture based on Karl Käsnapuu’s book “*Near-Death Experiences*” (2023). The chapter then proceeds to the concept of grief and its stages, as described by Verena Kast.

The analytical part is also divided into three chapters: the first analyzes the representation of death and grief in the Vanemuine production “*The End*”; the second analyzes how these

topics are handled in the Must Kast production “Death”; and finally, the third chapter presents a comparative analysis of the two productions in relation to the themes of death and grief.

After analysing the productions “The End” and “Death”, it can be concluded that both performances explore the complexity of life and show that it is possible to cope with even the most difficult challenges when one is mentally prepared. They both portray the emotional process of accepting death — through both humour and sorrow — and encourage reflection on mortality and loss. “The End” uses documentary drama, combining the fictional story of Renaata with real-life monologues to explore Elisabeth Kübler-Ross’s model of grief. In contrast, “Death” takes a more comedic approach, though it also includes serious moments that provoke thought about life, death, and how to talk about them. The play highlights the importance of open conversations on mortality and grief for people of all ages. Through humour and honest dialogue, “Death” creates a space to reflect on loss and human vulnerability.

Mina Anita Lupina,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Surma ja leina kujutamine Vanemuise Lavastuses “Lõpp” ja Musta Kasti lavastuses
“Surm”

mille juhendaja(d) on Riina Oruaas,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli
digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

2. annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu
Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga
CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele
suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse
kehtivuse lõppemiseni

3. olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;

4. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega
isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Anita Lupina

29.05.2025